

EKONÓMIA AKO FILOZOFICKÝ PROBLÉM

DAGMAR SMREKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SMREKOVÁ, D.: Economics as a Philosophical Problem
FILOZOFIA 53, 1998, No 1, p. 27

Why is economics becoming a philosophical problem and which aspects of economics should be considered from the philosophical perspective? The paper attempts at answer to this key question by identifying the internal conditions of the efficiency of modern economics as well as its external background. It focuses on those claims set on economics, which take into consideration noneconomical values and objectives. A special attention is paid to ethical, political, ecological and military aspects of the economical processes.

Filozofia oddávna reflektovala problematiku prírody, problematiku dejín, problematiku práva, umenia, náboženstva atď. Na prvý pohľad sa zdá, že v porovnaní s týmito takpovediac tradičnými oblasťami filozofického záujmu je vzťah filozofie a ekonómie menej zreteľný. Sféra ekonómie akoby ostávala mimo centrálnych problémov filozofickej reflexie, mimo veľkých filozofických tém.

Ekonómia však nikdy nestála mimo pozornosti filozofickej reflexie. Vzťah filozofie a ekonómie má svoju tradíciu, ktorá siaha až k Aristotelovi, predovšetkým k jeho dielam *Etika Nikomachova* a *Politika*. Nie náhodnou aj veľké postavy dejín filozofie (reprezentant vrcholnej scholastiky Tomáš Akvinský, zakladateľ moderného empirizmu J. Locke, osvietenec J. J. Rousseau, reprezentanti škótskej školy morálnej filozofie D. Hume a A. Smith, mladohegelovec a zakladateľ marxizmu K. Marx, utilitarista J. S. Mill) prospeli svojimi dielami rovnako filozofii, ako aj ekonomickej teórii, ba poslední traja sa stali súčasťou rodokmeňa ekonómie ako vedy. Filozofické úvahy na ekonomické témy nachádzame aj v takých dielach, kde by sme to azda neočakávali (napr. Hegelove *Základy filozofie práva*, Sartrova *Kritika dialektického rozumu* alebo Foucaultove *Slová a veci*); na druhej strane práca, ktorá sa všeobecne považuje za čisto ekonomickú esej (Smithove *Bohatstvo národov*), predstavuje zároveň významný - a dodnes nedocenený - príspevok k ekonomickej etike. Prečo sa však ekonómia stáva filozofickým problémom, resp. ktorými aspektami vstupuje do poľa filozofických úvah? To je kľúčová otázka, ktorú si kladieme v tomto príspevku. Pokúšame sa zároveň sledovať isté momenty previazanosti medzi vnútornými predpokladmi fungovania modernej ekonomiky a jej vonkajším rámcovaním, teda tými požiadavkami na ekonomiku, ktoré formulujeme z hľadiska mimoekonomických hodnôt a cieľov. Sústreďme sa pritom na aspekty etické, politické, ekologické, vojenské.

I. FILOZOFIA A EKONÓMIA

Rozdielne a spoločné. Termín ekonómia pochádza z gréčtiny (oikos - dom, nomos - riadiť). Rozumieme ním celok ľudských aktivít súvisiacich s produkciou, výmenou, rozdeľovaním a konzumáciou statkov a služieb (ekonomika, hospodársky

život). ale aj vedu, ktorá skúma, ako ľudia využívajú vzácne, obmedzené zdroje na uspokojovanie svojich neobmedzených potrieb (ekonómia). Definícia ekonomiky cez pojem potrieb a ich uspokojovania má dlhú tradíciu. Už v Aristotelovom výklade sa prirodzený poriadok spája s predstavou o hospodárstve zameranom na obstarávanie vecí bezprostredne nevyhnutných pre život. Rovnako v stredoveku ekonomika neevokuje predstavu zisku a hromadenia bohatstva: hospodárenie nemalo prekračovať výrobu a výmenu orientovanú na nevyhnutnú spotrebu a na reprodukciu danej materiálnej základne. V novoveku sa konštituujuca sa ekonomická veda orientovala na problém bohatstva národov, neprestávala však mať na zreteli hľadisko potrieb a spôsoby ich uspokojovania, sprostredkované vlastníctvom a prácou. V tomto zmysle definoval ekonómiu nielen A. Smith (1723-1790), ale napr. aj Hegel (1770-1831) (pozri [1], 225-226). V neoklasickej ekonómii dominujú iné hľadiská - predovšetkým analýza individuálnych volieb trhových aktérov, o ktorých sa predpokladá, že sú racionálni, t.j. že sa usilujú o maximalizáciu vlastného úžitku, zvažujúc optimálny pomer medzi nákladmi a výnosmi. Od tejto platformy sa potom odvíja teória cien a aj teória distribúcie.

Ekonómia ako veda opisuje a analyzuje javy a zákonitosti ekonomického života. Prioritný dôraz kladie na ten typ aktivít, ktorý sa zakladá na deľbe práce a na racionalizácii vzťahov medzi produkciou, výmenou a konzumáciou hodnôt. Vzniká otázka, čo produktívne môže vnieť do takto vymedzenej sféry filozofický pohľad?

Úvah na túto tému v súčasnosti pribúda. Diskusie sa pritom odvíjajú od otázky, čo je a čo nie je v kompetencii ekonómie, čo je jej vlastnou doménou a k čomu by sa už nemala vyjadrovať, pretože to presahuje jej hranice.¹ Na jednej strane sa argumentuje tým, že ekonómov by pri ich analýzach nemuseli zaujímať mimoeconomické aspekty skúmania, nebyť fenoménu, ktorý v učebniciach ekonómie nájdeme pod heslom "externality", resp. externé efekty ekonomických aktivít. Friedman tento fenomén výstižne charakterizoval slovami: "dopad na 'tretie strany'", pričom tento dopad môže byť tak pozitívny, ako aj negatívny (pozri [3], 36).

Je tu však aj druhá stránka problému - spätosť ekonomiky s ostatnými aspektami ľudského života. Tu už nejde len o to, ako zabrániť sociálne nežiaducim efektom trhu a kto a do akej miery bude znášať náklady s tým spojené. Ekonomika je neoddeliteľnou súčasťou spoločnosti a kultúry. Z tohto hľadiska vystupujú do popredia otázky týkajúce sa *zmyslu* ekonomickej aktivity vôbec. Napr.: Ako ekonomický rozvoj súvisí s kvalitou ľudského života? Ako podporuje humanizáciu ekonomického poriadku, resp. ako zodpovedá predstavám o dobrom živote? Tu niekde treba hľadať priesečník či spoločné problémové pole filozofie a ekonómie. Čisto ekonomická analýza - ako priznal aj ekonóm E. J. Mishan [4] - je tu však málo užitočná. Veď aké nástroje a prostriedky má ekonóm na to, aby zmeral zdroje pocitu blaha či jeho straty? Výskum tohto druhu má bližšie k iným vedným disciplinám, akými sú psychológia, sociológia, filozofia...

Filozofia ako pojmové poznanie sa od ekonómie líši tak predmetom, ako aj metódou, odlišný je aj jej prístup k problému subjektu. Predovšetkým - filozofia na rozdiel od rozličných vied si nenárokuje explikovať fakty, nemá teda svoj predmet v tom pozitívnom zmysle, ako ho má napr. ekonómia. Sférou aplikácie jej výkonu je "celok

¹ Podnetne na túto tému píše napr. český ekonóm J. Kinkor. In [2].

ľudskej skúsenosti" ([5], 14): túto skúsenosť však nemožno chápať ako mozaiku rozličných tried faktov, ktoré by filozofia mala definovať a vysvetliť na základe toho, že by bola svojou úrovňou všeobecnosti nadradená ostatným vedám. Filozofia kladie otázky a pomenováva problémy, ale nenárokuje si ich riešenie. Jej vlastným zámerom - ako zdôrazňuje francúzsky filozof G. G. Granger - je organizovať nie fakty, ale *významy*. V centre filozofického pýtania sa je otázka zmyslu a hodnôt, teda to, čo ekonómia ako pozitívna veda vysúva na okraj, resp. eliminuje z poľa svojho výskumu.

Hranice kompetencie ekonomickej vedy. Ekonómia ako *pozitívna veda* opisuje a skúma fakty a správanie vo sfére ekonomiky, narába teda s ekonomickými premennými: nie je však kompetentná klásť si otázky typu "Čo je dobré?", "Čo je spravodlivé?", "Čo je správne?", teda vyslovovať normatívne sudy. Napokon, ekonomická veda sa v priebehu svojho vývoja tomuto duchu starostlivosti o mimoekonomické ciele a hodnoty vzdala oveľa viac, čím boli väčšie jej ambície byť "objektívnym duchom" vedenou vednou disciplínou. Weber vo všeobecnej rovine objasnil, že tento čisto "objektívny" prístup vedie k "všetkých hodnôt zbavenému a zároveň úplne racionálnemu, t.j. od všetkých individuálnych 'náhodností' oslobodenému monistickému poznaniu celej skutočnosti v podobe systému *pojmov*, ktorý bude mať metafyzickú platnosť a matematickú formu" ([6], 82).

Toto zameranie ekonomickej vedy možno do istej miery pochopiť. Ekonómia ako empirická veda si totiž nemôže dovoliť zmiešavať rovinu skúmania empirických faktov a rovinu hodnotenia týchto faktov ako žiaducich - alebo nežiaducich či už zo sociálneho, morálneho, kultúrneho alebo iného hľadiska. M. Weber to pregnantne vysvetlil tým, že "...platnosť praktického imperatívu ako normy na jednej strane a pravdivosť platnosť empirického konštatovania faktov na druhej strane spočíva v absolútne heterogénnych rovinách problematiky a že špecifická dignita každej z nich sa naruší, ak toto neuznávame a usilujeme sa násilne spájať obidve sféry" ([6], 179). Sám Weber napokon konštatoval, že fikcie čistej ekonomiky sú síce teoreticky užitočné, nemôžu však byť základom praktického hodnotenia reálnych faktov.

Časť ekonómov si tento problém uvedomuje: výsledkom je zrod *normatívnej ekonómie*². Normatívna ekonómia sa zaoberá morálnymi a hodnotovými otázkami v ekonomickom rozhodovaní. Vezmime si napr. otázky, ktoré sú v súčasnom období aktuálne aj u nás: Je správne stanoviť povodňovú daň obyvateľstvu na zmiernenie následkov škôd z povodní v najviac postihnutých regiónoch? Je spravodlivé zvýhodniť vybrané podniky daňovými prázdninami alebo odpustením dlhov v záujme reštrukturalizácie výroby v určitých odvetviach? Je morálne zaťažovať podnikateľské úvery vysokým úrokom v záujme ozdravenia bankových financií a vykrytia strát spôsobených predchádzajúcimi "zlými" úvermi? Je vhodné riešiť zmiernenie rozpočtového deficitu zvýšením daní alebo znížením verejných výdavkov? Otázky podobného typu podľa P. Samuelsona zahŕňajú hlboké, trvalé hodnoty alebo morálne sudy. "Možno o nich

² Problematiku normatívnej ekonómie obhajujú aj P. A. Samuelson a W. D. Nordhaus v posledných vydaniach svojej učebnice ekonómie [7].

polemizovať, ale nikdy ich nemožno doložiť vedecky alebo odvolať sa na fakty." ([7], I. 28).

Aká by *mala byť* ekonomická realita, ako by mali fungovať inštitúcie, ako by sa mali správať trhoví aktéri, aby ekonomický poriadok zodpovedal hodnotovým predstavám, ktoré s ním spoločnosť spája? Tieto súvislosti presahujú obzor ekonomickej vedy a orientujú ekonomické úvahy smerom k špeciálnym filozofickým disciplinám: k ontológii, etike, axiológii.

Ekonomía ako filozofický problém. Filozofické uvažovanie o ekonómii tradične zahŕňalo dve úrovne: úroveň ekonómie ako reality a úroveň ekonómie ako vedy. Filozofia nachádza s ekonómiou styčné body vtedy, keď sa pýta, aká je povaha ekonomickej reality, aké sú jej väzby na ďalšie stránky spoločenského života, resp. ako ju spätne ovplyvňujú a determinujú mimoeconomické aspekty, do akej miery ekonomická realita zodpovedá kritériám humánneho ekonomického poriadku atď. Filozofická reflexia sa týka takých aspektov ekonomického života ako práca, potreby, vlastníctvo, bohatstvo a jeho pôvod, peniaze, technika a pod.

Inú úroveň reflexie predstavujú filozofické aspekty vzniku a vývinu ekonómie ako vedy. Tu je zaujímavý predovšetkým proces jej postupného vyčleňovania z lona filozofie a jej konštituovanie ako autonómnej vednej disciplíny s jej vlastným predmetom, metódami a zákonmi. Filozofický uhol pohľadu sa však nezameriava len na sledovanie toho, ktoré problémy stáli v centre pozornosti ekonomickej vedy v jednotlivých etapách jej vývinu. Všima si zároveň, ako na proces rozvoja ekonómie ako vedy vplývala ekonomická prax, t.j. procesy výroby, výmeny a distribúcie a príslušné inštitúcie a ako sa do tohto procesu premietalo - povedané foucaultovským jazykom - ono "temné vedenie" ([8], 248), ktoré sa síce nevyjavuje v rozprave, ale ktoré ako neodlučiteľný fenomén spravádza činnosť obchodníkov, bankárov, podnikateľov.

Dnes sa k spomínaným dvom úrovňam, ktoré sú predmetom filozofickej reflexie o ekonómii, priraduje tretia: uvažuje sa o ekonómii ako o reprezentácii sveta (pozri [9], 12). Ide tu o zviditeľnenie komplexných a rozmanitých fenoménov ekonomického života, o ekonomiku, do sféry ktorej sme vtiahnutí napr. prostredníctvom masmédií (televíznou obrazovkou, ekonomickými rubrikami novín, reklamnými pútačmi) alebo prostredníctvom živých rozhovorov. Táto stránka ekonomickej reality púta pozornosť filozofov preto, že výrazne pôsobí na náš spôsob myslenia a života, ba dokáže aj manipulovať s našimi predstavami o dobrom živote.

Na podklade takto špeciálne zacielenej reflexie sa sformovala osobitná hraničná disciplína - *filozofická ekonomia*. Disciplíny, ktoré skúmajú parciálne stránky alebo súvislosti ekonomického života z normatívneho hľadiska - pričom ich základ je filozofický - možno v istom zmysle považovať za subdisciplíny filozofickej ekonómie (zahŕňame sem napr. podnikateľskú etiku alebo tú časť environmentálnej etiky, ktorá skúma dopad hospodárskych aktivít na životné prostredie).

II. PREDPOKLADY A RÁMCE MODERNEJ EKONOMIE

Dve vývinové tendencie. Pre modernú spoločnosť je charakteristický proces vyznačujúci sa dvoma protirečivými tendenciami: na jednej strane dochádza

k autonomizácii, k osamostatňovaniu jednotlivých sfér spoločenského života. Každá z týchto sfér sa stáva sebestačnou, riadi sa svojimi vlastnými zákonmi a normami, funguje podľa svojej "vlastnej" logiky.³

Na druhej strane badať tendenciu k pokračujúcej previazanosti jednotlivých sfér spoločenského života, ktoré sa navzájom podmieňujú a ovplyvňujú. Nejde tu o to, že by jedna oblasť ako dominantná pôsobila na ostatné, ale - ako písal Guardini: "Ide tu totiž o celok, v ktorom každá zložka umožňuje a vymedzuje ostatné: teda o ľudskú existenciu: o vnímanie, chápanie a tvárnosť života." ([11], 27). Tieto tendencie sa presadzujú aj vo sfére ekonomiky.

Skôr, ako sa ich pokúsime priblížiť, treba si uvedomiť, že termín "moderná ekonómia" súvisí s niekoľkými aspektami. Predovšetkým ide o rozšírenie priestoru ekonomických aktivít - veď tento priestor sa v staroveku ohraničoval na sféru domáceho (rodinného) hospodárenia a v stredoveku ho limitovali zákazy a príkazy, ktorými sa upevňovali existujúce formy ekonomického života a ktoré brzдили ekonomický rozvoj. Weber pri určovaní špecifik modernej kapitalistickej ekonomiky hovorí o *oddelení* domácych aktivít od podniku a zároveň pripomína ďalšie dve podstatné charakteristiky: racionálno-kapitalistickú organizáciu slobodnej práce a racionálne účtovníctvo (pozri [6], 262). Navyše, moderná ekonómia predpokladá prekonanie predstavy spájajúcej hospodársku činnosť výhradne so zabezpečením existenčných potrieb, teda s reprodukciou danej materiálnej základne. A napokon súčasťou modernej ekonomie je formovanie špecifickej reflexie zameranej na opis a vysvetľovanie zákonitostí vo vnútri ekonomickej sféry samej.

Autonomizácia ekonomického života. Ekonomický život v trhovom hospodárstve určujú dva základné elementy: uspokojovanie potrieb a racionálne úsilie o zisk. V modernej spoločnosti sa nemohli presadiť dovtedy, kým ekonomickú sféru nezasiahol proces autonomizácie.

Proces autonomizácie ekonomiky znamenal postupné odpútanie ekonomického života od stredovekého náboženského a mravného poriadku, prelamanie bariér tradície a vymaňovanie spod pravidiel reglementovaných stredovekou cirkevnou a svetskou autoritou (zrušenie cirkevného zákazu požičiavania peňazí na úrok a zákazu voľne predávať pracovnú silu za dohodnutú mzdu). Charakteristickou črtou tohto procesu je fenomén, ktorý bol dovtedy nemysliteľný a z hľadiska tradičných noriem neprípustný - *túžba po zisku a možnosť legitímne ho dosahovať*. Tomuto motívu, ktorý má pre vznik kapitalizmu určujúci význam - sa dáva voľný priebeh. Podľa Guardiniho sa zárobková činnosť stáva "sama sebe zmyslom". "Jej medzi vytyčuje len veľmi pružný étos a predpisy právneho poriadku akceptujúceho hospodársku súťaž. Vzniká kapitalistický hospodársky systém, v ktorom každý smie vlastniť toľko, koľko dokáže získať pri dodržiavaní právnych predpisov." ([11], 28).

Autonomizácia ekonomického života zahŕňa niekoľko rovín: 1. predovšetkým ide o premenu výrobných faktorov, t.j. pôdy, práce a kapitálu na tovar a o vznik voľných

³ Autonomizáciu jednotlivých sfér života novovekej spoločnosti a jej dôsledky vo vzťahu k umeniu sleduje J. Pauer v podnetnej úvahe [10].

trhov s týmito statkami: 2. zmeny sa týkajú sféry výrobnnej činnosti, ktorá sa osamostatňuje voči iným typom sociálnych činností; 3. od výroby a výmeny sa oddeľuje bankový sektor a vytvárajú sa samostatné finančné trhy.

Zrod ekonómie ako autonómnej vedy. Emancipácia ekonomického života spod reglementov stredovekej spoločnosti podnietila zrod ekonómie ako samostatnej vedy. Konštituovanie ekonomickej vedy totiž záviselo práve od toho, do akej miery bol jej predmet (ekonomická realita) relatívne samostatný.

Ekonomické myslenie sa až po novovek rozvíjalo v lone filozofickej reflexie, a to ako súčasť úvah ontologických, etických, politických, teologických. Aristotelove analýzy týkajúce sa bohatstva a jeho hraníc, úžitkovej a výmennej hodnoty produktov, ako aj jeho negatívny postoj k obchodníckym aktivitám a k peňažníctvu (osobitne k úroku a k zisku, ktorý z neho pramení) - ovplyvnili aj najvýznamnejšieho stredovekého mysliteľa Tomáša Akvinského. Aj termín ekonomika, ktorý sa v Aristotelovej interpretácii vzťahoval na oblasť domácnosti a na aktivity súvisiace s uspokojovaním prirodzených, nevyhnutných potrieb pre život, si na dlhé obdobie zachoval tento svoj význam.

Významnú zmenu názorov na tvorbu a užívanie ekonomického bohatstva a na status podnikania priniesol J. Kalvín (1509-1564) a kalvinizmus: hromadenie materiálnych statkov ako predmet zvláštného uctievania našlo svoju intelektuálnu obhajobu v protestantskej etike.

Intelektuálnym podhubím utvárania ekonómie ako samostatnej vednej disciplíny bola filozofia epochy osvietenstva, "myšlienkový pohyb, v ktorom sa individuuum kladie ako *ultima ratio* a spoločnosť sa chápe ako zmluvná spoločnosť založená na rozume a kalkule a určená na to, aby čo najlepšie slúžila záujmom indivíduí" ([12], 212). Hlavná idea novej vedy spočívala v poznaní, že spoločenské blaho nemusí byť nevyhnutne výsledkom vedomého zámeru jednotlivcov alebo štátu, ale že môže rezultovať z mechanizmov, ktoré neriadi nikto. Princíp *laissez-faire* (ponechajte veciam voľný priebeh) sa stal organizujúcim princípom novej vedy zameranej na analýzu zákonitostí týkajúcich sa ekonomickej sféry ako *autonómnej* reality.

Prínos A. Smitha. Proces autonomizácie ekonomiky teoreticky najpresnejšie identifikoval škótsky ekonóm a morálny filozof A. Smith vo svojom známom *Bohatstve národov* z r. 1776. Na rozdiel od svojich predchodcov formuloval ekonomické názory prvýkrát v systematizovanej podobe a stal sa tak zakladateľom modernej politickej ekonómie a prvým reprezentantom smeru označovaného ako *ekonomický liberalizmus*. Osobitosť Smithovej roly v anglosaskom myslení však treba vidieť v tom, že filozofickú reflexiu chápal ako prirodzenú súčasť ekonomických analýz (v anglosaskom novovekom myslení túto líniu reprezentujú aj J. Locke, D. Hume, J. S. Mill). Z tejto symbiózy pohľadov plynul, zdá sa, dvojaký úžitok: na jednej strane bola ekonómia nútená precizovať vlastný konceptuálny aparát; na strane druhej sa špecifické problémy nastoľované v ekonomickej teórii stávali predmetom etickej reflexie.

Smithovým centrálnym úsilím bolo pochopiť ekonomickú činnosť na báze prirodzeného poriadku.⁴ Smithova vízia poriadku predpokladala fungujúci konkurenčný trh veľkého počtu malých producentov, kde nedominuje žiadny z nich. Preto sa domnieval, že egoizmus trhových aktérov, ich starosť o vlastný záujem, ak sa rozvíja v podmienkach prirodzenej slobody limitovanej len zákonom, vedie konkurujúcich si jednotlivcov ku konaniu, ktorého súčasťou je deľba práce, špecializácia a kooperácia a ktoré - akoby zásluhou akejsi "neviditeľnej ruky" - neúmyselne produkuje všeobecný prospech ([14], zv. II., 35).

Prakticky všetky súčasné intelektuálne významné úsilia neoliberálnej orientácie (napr. Friedman, Hayek, Nozick) oceňujú práve Smithovu analýzu spôsobu, akým tržný proces koordinuje slobodu jednotlivca zameraného na sledovanie vlastných cieľov s rozsiahlou spoluprácou a deľbou práce, ktorej výsledkom je sociálne prospešné konanie (pozri napr. [3], 10).

Smith sa nezriedka vníma ako mysliteľ, ktorého ambície akoby sa sústreďovali na úplnú emancipáciu ekonomického života od mimoekonomických vplyvov. Jeho teoretický opis nezávislosti ekonomickej sféry akoby vyhlasoval absolútny bojkot iným ako "čisto" ekonomickým úvahám. Smithovo chápanie autonomizácie však neznamenal úplné vyviazanie ekonomiky z existujúcich právnych a morálnych regulatívov. Podnikanie totiž nepovažoval za hru s "nulovým súčtom", pri ktorej zisky jednej strany sa budujú na stratách druhých, bohatstvo jednej krajiny vzrastá na úkor iných krajín a zvýhodnenie jedného stavu znamená poškodenie záujmov iného stavu. Naopak, v jeho ekonomickom diele, ako aj v teórii morálky nachádzame argumenty zdôvodňujúce, prečo egoizmus a racionalita ekonomického aktéra nevylučujú starosť o morálne hodnoty.

Smith zároveň inicioval dilemu, ktorá sprevádza liberálne ekonomické a politické myslenie prakticky až do súčasnosti. Ide o to, do akej miery môže byť trh emancipovaný a do akej miery ho treba krotiť. Všetky spory sa až dodnes pohybujú po tejto línii, zahŕňajúc také protipóly, akým je na jednej strane snaha o maximálne uvoľnenie trhových síl a minimum štátnych zásahov, cez úsilie vyvažovať nedokonalosti trhu štátnymi zásahmi až po pokusy centrálnym riadením ekonomiky eliminovať trh, resp. zúžiť priestor pre trhové mechanizmy na minimum.

Reálne problémy z pohľadu filozofie. Ekonomická aktivita púta skutočný záujem filozofov prakticky od momentu, kedy sa objavuje nadprodukt, kedy výrobca vyprodukuje viac, než spotrebuje. Problém vytvoreného a jeho distribúcie je azda najzávažnejším problémom moderných spoločností. Ide tu totiž o viaceré otázky: po prvé o otázku zdroja tohto nadproduktu; po druhé o otázku, kto (ktorá spoločenská sila) a na základe akých kritérií ho má rozdeliť; po tretie o otázku, aké dôsledky vyplynú z tohto rozdelenia. Jedným z dominantných problémov v súvislosti s nadobúdaním

⁴ F. Novosád upozorňuje, že z hľadiska novovekej artikulácie poriadku nadobúda dominantné postavenie nový spôsob konceptualizácie spoločnosti: metafora *hry*. "Jej novosť spočíva v tom, že spoločnosť už nechápe z účelu, ktorý má realizovať, ale z *pravidiel*, ktorými sa jednotlivci nevedomene alebo uvedomene riadia." ([13], 622).

bohatstva a jeho rozmnožovaním bol problém vlastníctva. Svoje zdôvodnenie našiel v ideí prirodzeného práva.

Už Locke ukázal, že hoci civilizovaná časť ľudstva si vytvorila pozitívne zákony určujúce vlastníctvo, pre začiatok vlastníctva stále platí pôvodný prirodzený zákon. Podľa Locka to, čo mení pôvodne spoločné užívanie prírodných vecí na súkromné vlastníctvo, je vlastná práca. Práca, ktorá je "nesporným vlastníctvom pracovníka", pripája k pôvodne prírodnému zdroju niečo, čo "vylučuje spoločné právo iných ľudí" ([15], 45).

Dôležitým záverom Lockových analýz je poznanie, že ak hodnota veci pramení výlučne z práce, potom je vlastnícke právo prirodzeným právom človeka, ktorý takto veci zhodnotil.

Pravda, prirodzený rozum plnil podľa Locka aj inú funkciu ako zdôvodnenie počiatku vlastníctva. Stanovoval zároveň kritériá, ktorými sa miera tohto prvotného vlastníctva obmedzovala. Prirodzené právo na vlastníctvo prestáva byť zvláštnym právom v okamihu, kedy vec prestane slúžiť životným potrebám, resp. existenčnému pohodliu, kedy sa bez náležitého využívania poškodzuje alebo ničí. Až využívanie peňazí legitimizovalo podľa Locka možnosť rozmnožovania a zväčšovania majetku.

Problém vlastníctva však nesúvisí len s otázkou legitimacy jeho nadobúdania, ale aj s uznaním právoplatnosti toho, čo subjekt už vlastní. V tomto smere nachádzame prepracovanú koncepciu vlastníctva u Hegela. Vlastníctvo, teda to, čo a koľko vlastním, je, ako hovorí Hegel, "právna náhoda", ktorá závisí od vonkajších okolností, ale aj od potrieb, ľubovôle, talentu a pod. K realite vlastníctva preto patrí jeho potvrdenie ako všeobecne platnej skutočnosti. Hegel vychádza z premisy, že v občianskej spoločnosti má vlastníctvo rovnako ako osobnosť zákonné uznanie a platnosť. Na to, aby vec bola uznaná ako niečie vlastníctvo, aby bola potvrdená ako jedinečné právo nejakého človeka, však nestačí prejav individuálnej vôle, vlastníctvo musí byť uznané všeobecnou vôľou, musí nastúpiť "ochrana vlastníctva prostredníctvom právneho systému" ([1], 238). Preto spoločnosť podľa Hegela stanovuje formality: kladenie hraničných kameňov, ktoré sú znakom uznania vlastníctva druhými, ďalej hypotékové knihy a zoznamy vlastníctva.

Prínos Hegela je však v tom, že problém vlastníctva posúva do roviny zmluvného vzťahu, ktorého podmienkou je slobodne prejavená vzájomná vôľa. Nevníma ho teda len ako záležitosť veci, o držbu ktorej ide, ale chápe ho ako sprostredkovaný vzťahom jednej (slobodnej) vôle k druhej. "Toto sprostredkovanie, že mám vlastníctvo už nielen prostredníctvom veci a mojej subjektívnej vôle, ale že ho mám rovnako prostredníctvom druhej vôle, a tým v spoločnej vôli, tvorí sféru *zmluvy*." ([1], 107).

Spoločnosť zmlúv. Moderná spoločnosť sa formuje ako spoločnosť zmlúv. Zmluvný princíp intenzívne preniká aj do trhových vzťahov. Spoločnosť, ktorá sa rozhodla pre ekonomiku voľného trhu, prihlásila sa k dvom základným princípom: po prvé k princípu slobody uzatvárania zmlúv (vychádzajúceho z dobrovoľnosti a vzájomnej výhodnosti pre zúčastnené strany) a po druhé k princípu súkromného vlastníctva zakotvujúceho právo občana na vlastníctvo a na voľné disponovanie týmto

vlastníctvom (či už ide o nehnuteľný majetok alebo o voľné nakladanie s vyprodukovanými statkami a službami, resp. s vlastnou pracovnou silou).

Trh sa takto utvára ako špecifické prádvo zmluvných vzťahov, kde sa záujmy vyrovnávajú prostredníctvom služby a protislužby. "Každá zmluva, či už ide o kúpnu zmluvu alebo o nakladateľskú zmluvu, spočíva na princípe do ut des, teda na princípe služby, za ktorú treba bezprostredne zaplatiť." ([16], 25).

Tento proces má však ambivalentné dôsledky. Na jednej strane otvára pre jednotlivca priestor slobody a dáva mu garancie, že jeho záujmy budú chránené. "Voľba zmluvnej formy nemá pre jedinca žiadny iný zmysel než stanovenie a zaistenie vlastných oprávnených požiadaviek a záväzkov partnera." ([16], 25). Na strane druhej však tento formálny vzťah, stelesnený zmluvným vzťahom, zbavuje jednotlivca jeho prirodzených spoločenských pút. Namiesto rešpektu formujúceho sa na báze priateľstva, osobnej blízkosti a dôvernej spriaznenosti nastupuje neosobný vzťah založený na princípe "má dať - dal". V zmluvnom vzťahu trhových partnerov nič nie je zadarmo, za všetko treba zaplatiť - rovnocenné postavenie a osobná nezávislosť partnerov v zmluvnom vzťahu sa dosahuje práve tým, že nik nie je nikomu nič dlžný, resp. že svoj dlh uznáva a zaväzuje sa ho vyrovnať. Bezprostredné vzťahy medzi ľuďmi sa takto odosobňujú: stávajú sa vonkajšími, sprostredkovanými tým, čo sa označuje ako fenomén monetarizácie.

III. EKONÓMIA V KULTÚRNO-CIVILIZAČNÝCH SÚVISLOSTIACH

Etické rámcovanie trhu. Proces autonomizácie ekonomiky prejavujúci sa v monetarizácii základných spoločenských vzťahov mimoriadne intenzívne konfrontoval spoločnosť s novými otázkami. K najzávažnejším patrí problematika etického rámcovania trhu, otázky typu Aký je vlastne reálny vzťah medzi ekonomikou a morálkou? Má tento vzťah svoje odôvodnenie? Ak áno, v čom? Ako možno ekonomickým aktivitám vrátiť morálnu dimenziu?

Mnohí Smithovi súčasníci totiž pochopili metaforu o "neviditeľnej ruke" a jej schopnosti koordinovať egoistické úsilia spoločensky prospešným smerom ako argument pre to, aby sa trhové sily ponechali samy na seba, pretože trhový mechanizmus má samoregujúcu schopnosť a sám je strážcom svojho poriadku. Nie všetci Smithovi nasledovníci však boli takými optimistami. Napr. Marx vnímal proces, v ktorom Smith videl záruku poriadku, ako zdroj potenciálnych zlyhaní a kríz. Napokon aj skúsenosť veľkej hospodárskej krízy na prelome 20-tych a 30-tych rokov tohto storočia bola podnetom úvah o tom, ako chápať tento fenomén ekonomického života: či ako zlyhanie systému, alebo ako normálny sprievodný jav trhových procesov, ktorý je dokonca od kapitalistického ekonomického rastu neodmysliteľný. Mimo pozornosti však zostala morálna stránka krízy - veď napr. potravinová nadprodukcia sa hromadne znehodnocovala v situácii, kedy veľká časť populácie trpela existenčným nedostatkom a podvýživou.

Trend revitalizácie etických koreňov podnikania - ktorého výsledkom je dnes podnikateľská etika - podnietila sama realita vyspelých trhových ekonomík (nasýtená fenoménmi ako devastácia životného prostredia, rast počtu chudobných, vzostup

hospodárskej kriminality a pod.). Vzťah etiky a ekonomiky je však rovnako aktuálny aj v súvislosti s úsilím o inštitucionalizáciu trhu v postsocialistických krajinách. Ukázalo sa, že inštitucionálny mechanizmus sám osebe na zabezpečenie zodpovedajúceho fungovania trhu nestačí. Kapitalizmus nemožno vybudovať bez kapitalisticky "cítiacich", "mysliacich" a "konajúcich" ľudí. Realita je však protirečivá: na jednej strane pozorujeme absenciu spontánnej svedomitosti a disciplíny, takú charakteristickú pre puritánskych podnikateľov a zamestnancov. Na strane druhej sa apeluje na výkonnosť a tvrdú disciplínu v záujme maximalizácie zisku za každú cenu - a to tak v spoločnostiach s relatívnym nadbytkom, ako aj v spoločnostiach, kde sa nerozlišujú "špinavé peniaze" a kde sa materiálne bohatstvo stáva novým božstvom.

Záujem o etiku podnikania a riadenia je teda istou formou reflexie krízy inštitucionálnych štruktúr trhu ako dominantný v komplexe foriem koordinácie spoločenského života. Práve v tomto kontexte sa znovu objavuje problém spoločenskej zodpovednosti subjektov ekonomických aktivít, a to tak jednotlivcov, firiem, ako aj vlády. Ekonomické rozhodnutia a aktivity vo všeobecnosti - bez ohľadu na to, či ich vykonáva vláda alebo podnikateľské subjekty - sa temer vždy týkajú iných ľudí. Otvplyvňujú ich pracovné príležitosti, utrácanie peňazí za výrobky a služby súvisiace s výživou, so zdravím, s bývaním, s využívaním voľného času, s kultiváciou kultúrnych potrieb atď. V každom prípade ekonomický rozvoj a kvalita života ľudí úzko súvisia, aj keď medzi nimi nie je priama úmernosť. To znamená, že ekonomický rast nevedie automaticky k tomu, že sa ľuďom darí lepšie.

Ekonomika a ekológia. Ekologické rámcovanie má v rámci filozofickej reflexie modernej ekonomiky osobitné miesto. Predovšetkým nám má pripomenúť, že logika homo economicus - orientujúca sa na maximalizáciu úžitku výlučne z hľadiska racionálneho zvažovania nákladov a výnosov, teda nezohľadňujúca mimoeconomické hodnoty a ciele - má zhubné dôsledky v oblasti životného prostredia. Vzbudzuje totiž dojem, akoby hodnotou bolo len to, za čo treba zaplatiť, alebo to, čo sa považuje za vzácnosť, pretože ide o nedostatkový tovar. To, čo príroda poskytuje takpovediac zadarmo - napr. vzduch či voda - sa do nákladov nezapočítava, akoby to nemalo hodnotu. Preto sa s prírodnými zdrojmi zaobchádza neekonomicky, nešetrne. Paradoxne sa tak kritérium ekonomickej efektívnosti využíva ako argument pri presúvaní surovín a výroby do oblastí s lacnou pracovnou silou, vzdialených často tisíce kilometrov od krajiny, kde sídli materská firma. Úplne mimo pozornosti pritom zostávajú ekologické dôsledky takýchto translokácií, napr. množstvo kyslíka, ktorý spotrebuje lietadlo, prevážajúce materiál potrebný na výrobu tam a hotový produkt späť. Zriedka sa v tejto súvislosti reflektuje, že ide o plytvanie vzácnymi prírodnými zdrojmi; kalkuluje sa prevažne len s cenou výrobných a dopravných nákladov a s mierou zisku.

Absencia normatívneho uvažovania vo vzťahu k životnému prostrediu je výsledkom tzv. čisto ekonomického hľadiska redukovúceho všetky hodnoty na hodnoty tovarové. Uvážme však, že napr. hodnota stromu je iná ako hodnota (cena) drevnej hmoty, ktorú získame jeho vyrúbaním a predajom. V nových pohľadoch na prírodu (ktorej súčasťou je človek) však rezonuje názor, že spoliehanie na jej "autoregulačné" či sebaobnovujúce sily je omylom. "Dnes už vieme, že príroda je zraniteľná, nedokáže sa

ubrániť voči výčinom človeka sama, že človek musí brániť prírodu proti sebe samému." ([17], 480). V tejto súvislosti sa hľadajú aj alternatívne riešenia ekologických problémov vo vzťahu k ekonomike - napr. *ekofeminizmus* akcentujúci *odlišný skúsenostný horizont* žien a v jeho rámci osobitne koncepcia H. Hendersonovej [18]. Iný prístup reprezentuje *ekologická ekonomika*. Z jej pohľadu "ekologické a ekonomické systémy sú navzájom úzko späté", čo znamená, že medzi devastáciou životného prostredia a ohrozením ekonomických systémov je priama súvislosť, že teda "sme konfrontovaní s rôznymi aspektami jednej a tej istej krízy" ([19], 120).

Vojenské súvislosti. Nemožno hovoriť o ekonomických problémoch 20. storočia a pritom sa nezmierniť o vojnách. J. Patočka nazval toto storočie storočím vojen. Naším zámerom je upozorniť na niektoré podstatné súvislosti medzi ekonomikou a vojenskou problematikou.

1. V prvom rade ide o finančný aspekt. Z hľadiska ekonomiky štátu je významný fakt, že výdavky na zbrojenie majú stúpajúcu tendenciu. Vzostup výdavkov priamo súvisí s ekonomickým rastom a s technickými a technologickými inováciami. Fakt, že neustály pokrok v technológii vedie k výrobe stále zložitejších a drahších zbrojných systémov, vyúsťuje do zvláštného fenoménu, ktorý Mishan označil formulou "špirála sebahňajúceho výskumu" ([4], 174).

2. Z hľadiska vojenského rámcovania sa nám autonómnosť ekonomiky odhalí v novom svetle. V dobe rozvinutých technológií a stále komplikovanejších systémov zbrani už niet jedinej ekonomiky. V skutočnosti fungujú v každom štáte paralelne *dve ekonomiky: civilná a vojenská*. Zvláštnosťou tohto rozštiepenia ekonomiky je práve jej trvalý status, to znamená, že ekonomika takto funguje nielen v čase vojny, ale dnes už aj v čase mieru.

3. Existencia zbrojného priemyslu nie je pre štát len finančným bremenom. Z hľadiska sociálno-ekonomického rozvoja je podstatnejšie to, že viaže na seba okrem materiálnych a finančných zdrojov významnú časť intelektuálneho potenciálu krajiny, že najlepšie mozgy krajiny sa neuplatňujú v oblasti mierovej výroby, ale svoje znalosti využívajú na zdokonaľovanie a vylepšovanie zbrani pre modernú vojnu. Inými slovami, tie najvzácnejšie a najpotrebnejšie zdroje - kvalifikovaní technici a vedci - sa sústreďujú "na ekonomicky neproduktívnu prácu v obrannom priemysle" ([20], 125).

4. Iný problém predstavuje kontrola zbrojenia v súvislosti so stále dokonalejšími zbraňami. Na jednej strane sa vytvára zvláštna "rovnováha teroru", táto koncepcia je však podľa Mishana málo povzbudzujúcou. Na strane druhej inovácie umožňujú zároveň výrobu jednoduchších a menších zbrani (napr. termonukleárných a bakteriologických bômb), a to aj v štátoch s menším ekonomickým potenciálom. Zbrane tohto typu potom môžu nekontrolovateľne používať nielen politicky menej stabilné štáty, ale môžu sa dokonca stať nástrojom medzinárodného vydierania či terorizovania v rukách multinacionálnych zločineckých organizácií.

V týchto súvislostiach sa javí vytvorenie nadnárodných inštitúcií na kontrolu zbrojenia ako nevyhnutnosť. Ekonomické hľadisko, teda otázka financovania týchto inštitúcií zo strany jednotlivých štátov sa tu spája s hľadiskom politickým, ktoré prinúti národné štáty zrieknuť sa v prospech týchto organizácií časti svojej suverenity.

Politické súvislosti. S politickou dimenziou ekonomiky sa stretávame všade tam, kde sa pýtame na legitímnosť a hodnotu ekonomických aktivít, resp. na ich súvislosť s tým, čo označujeme ako *dobrý život*.⁵ "Ide o také chápanie politiky, ktoré reprezentuje harmonické spojenie individuálnych predstáv o dobrom živote s realizáciou spoločenského blaha." ([21], 95). Ak spolu s Ricoeurom pochopíme politické hľadisko v širšom zmysle na základe centrálnej úlohy, akú plní štát v živote spoločnosti, vynorí sa kľúčová otázka: Koľko autonómie ponechať trhu, koľko priestoru dať vláde? Do akej miery a v akých oblastiach je pre zaistenie spoločenského blaha žiaduca štátna intervencia a kde na to stačí trh sám? Ak totiž štátu priznáme legitímnu vôľu a rozhodovacie kompetencie nezávisle od vôle občanov, treba zároveň stanoviť rámce a oblasti, v ktorých je takýto obmedzujúci zásah do ekonomickej slobody ľudí ospravedlniteľný. (Rawls tu navrhuje procedúry rozhodovania za "závojom nevedomosti").

A. Smith mal o úlohe štátu veľmi presnú predstavu. Obmedzil ju na tri legitímne funkcie - po prvé brániť spoločnosť pred útokmi a násilím zvonku; po druhé ochrániť každého člena spoločnosti pred nespravodlivosťou zo strany spoluobčanov, t.j. zaistiť presný a spoľahlivý výkon spravodlivosti; po tretie vybudovať a udržiavať verejné inštitúcie a činnosti, ktoré nedokáže poskytnúť súkromný trh, pretože vynaložené náklady sú v porovnaní s možným ziskom neúmerne vysoké. Tento prístup predpokladá významnú redukciu výkonu politickej moci vo vzťahu k organizovaniu a fungovaniu trhu.

Na druhej strane v súvislosti s globalizáciou ekonomických aktivít, s presúvaním kapitálu a výroby na nadnárodnú úroveň, kým zákony platia len v rámci jednotlivých štátov, sa ukazuje, že štát je ako strážca legálnych rámcov ekonomického života často slabý. Okrem toho je štát nezastupiteľný jednak pri budovaní sociálne spravodlivých inštitúcií, v rámci ktorých by sa aj sociálne handicapovaným jednotlivcom a skupinám mohla garantovať minimálna životná úroveň, a jednak pri ochrane klímy priaznivej nielen pre dodržiavanie zákona, ale aj pre udržiavanie dobrých mravov.

* * *

Ekonomika - aj keď je autonómnou sférou kultúry - nepredstavuje svet sám pre seba. Na jednej strane práve ona spoluutvára existenčné podmienky ostatných oblastí života (a to v závislosti od dominantnosti fenoménu ekonomiky v spoločnosti), na druhej strane je však sama inými sférami rámcovaná a ovplyvňovaná. Ekonomická činnosť sa tak začleňuje do širšieho civilizačného a kultúrneho kontextu, na pozadí ktorého sa ako individuálne a sociálne významné vynárajú aj iné hodnoty a ciele, než je hodnota zisku.

⁵ K termínu *dobrý život* pozri [4].

LITERATÚRA

- [1] HEGEL, G. W. F.: Základy filozofie práva. Praha 1992.
- [2] KINKOR, J.: Trh a stát. K čemu potrebujeme filozofii. Praha 1996.
- [3] FRIEDMAN, M. a R.: Svoboda volby. Praha 1992.
- [4] MISHAN, E. J.: Spor o ekonomický růst. Praha 1994.
- [5] GRANGER, G. G.: Pour la connaissance philosophique. Paris 1988.
- [6] WEBER, M.: K metodologii společenských věd. Bratislava 1983.
- [7] SAMUELSON, P. A., NORDHAUS W. D.: Ekonomía. Zv. I. a II. Bratislava 1992
- [8] FOUCAULT, M.: Slova a věci. Bratislava 1987.
- [9] PUEL, H.: L'économie au delà de l'éthique. Paris 1989.
- [10] PAUER, J.: Umenie v súvislostiach prítomnosti. In: Filozofia 1997, č. 8.
- [11] GUARDINI, R.: Konec novověku. Praha 1992.
- [12] BOUDON, R.: Dictionnaire critique de la sociologie. Paris 1994.
- [13] NOVOSÁD, F.: Sociálny poriadok ako zlučiteľnosť koordinácií. In: Filozofia 1994, č. 10.
- [14] SMITH, A.: Pojednání o podstatě a původu bohatství národů. Zv. I. a II.. Praha 1958.
- [15] LOCKE, J.: Druhé pojednání o vládě. Praha 1992.
- [16] PIEPER, J.: Základní formy sociálních pravidel hry. Praha 1994.
- [17] PALOVIČOVÁ, Z.: Nový pohľad na prírodu. In: Filozofia 1997, č. 7.
- [18] KICZKOVÁ, Z.: "Záchrana prírody" z perspektívy ekofeminizmu. In: Spory o charakter ekologickej paradigmy. Bratislava 1993.
- [19] HOHOŠ, L.: Ekologická ekonomika ako nová paradigma. In: Spory o charakter ekologickej paradigmy. Bratislava 1993.
- [20] DRUCKER, P.: Postkapitalistická spoločnosť. Praha 1993.
- [21] RICOEUR, P.: Éthique et politique. In: Du texte à l'action. Essais d'herméneutique II. Paris 1986.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 95/5305/639.

POZNÁMKA

Táto štúdia vznikla na základe rozhovoru s kolegom F. Novosádom, ktorému aj touto cestou ďakujem za inšpiráciu a cenné podnety.

D.S.

PhDr. Dagmar Smreková, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR